

MIRNICS ZSUZSA:

Mágusok varázspálcája

Nem létező helyzetekben nem létező emberek

Szabadka, 2000 februárja, reggel fél hat.

Az élelmiszerbolt előtt hosszú, gyarapodó sor. Férfiak, nők, öregek, fiatalok. Hideg szél fúj, meglátszik a lehelet, az eső kint tartóan esik, az esernyőkről csurog a víz. A tömeg türelmesen várja a boltnyitást és a tejet, ami majd egy félóra alatt elfogy, s a sor végén állóknak már valószínűleg nem jut. Ez a nyomor tizedik éve: a városban (és más városokban és a falvakban is), több helyen is, és máskor is, ugyanilyen sorok a boltok előtt, ha híre megy, hogy cukor, étolaj, mosópor stb. érkezik. Sok a hiánycikk. Most történetesen tejet remélnék a sorban állók. Újsághír nem jelenik meg, fotó nem készül róla, a televízió nincs jelen egyetlen sorban állásnál sem, legyenek azok a betegek a gyógyszertár, nyugdíjasok a posta, a bank előtt; a hazai média kisa-játítva, elfojtva, a külföldi kitiltva – legfeljebb valamelyik magyarországi tévé képernyőjére kerül fel néhány képsor. S miután amiről a sajtó nem tudósít, az közéletünkben nem is létezik, így nem létezőnek kellene éreznem a tejhiányt, a sort, az álmos embereket e lucskos és hideg időben, sőt alighanem önmagam is a néma tömegben.

Az idő múlik, valaki bosszúságának ad hangot. „Hallgass! – jön rá azonnal a válasz. – Fő, hogy a NATO nem bombáz bennünket!” A hazafias mondatra beáll a csönd.

A tömeg, mintegy fél évszázada hol a külső, hol a belső ellenségtől jobban fél, mint a nyomortól. Ebben a félelemben a valódi bajokat szóvá tenni – árusítás.

A vörös császár fehér glazékesztyűje

A titói kommunista rendszer folyamatosan egységbe tömörítette, összetartotta Jugoszlávia népeit: partizánmozgalomban, népfelszabadító háborúban, Tájékoztató Irodás veszélyben, a kapitalizmus rémétől való félelemben, belső ellenséggel (liberalizmus, technokrácia stb.) való leszámolásban. A „harc” általában átfogó és látványos volt, a veszély elhárulásával a dolgozó nép megkönnyebbülten fellélegzett: győzött! – és gyarapodott önérzete. A nemzeti büszkeségre külön rálapátolt Jugoszláviának a világban elfoglalt helye az el nem kötelezettek mozgalmának megalapításával, melynek egyik vezére a minden akadályt, külső és belső ellenséget legyőző, hős, szabadságszerető nép nagy fia, a világ legbölcsebb államférfiúja, a balkáni térség nagy hadvezére volt. A kommunista rendszer a hatvan-hetvenes években állandóan fenntartotta a veszélyérzetet, ugyanakkor azonban népének jólétet is nyújtott – a keleti tömbhöz tartozó országokhoz viszonyítva mindenképp az is volt. Maga a fényűző udvartartást vezető vörös császár¹ elkápráztatta a világot: a béke hírnökeként bejárta az el nem kötelezett országokat, sőt a fél világot, útjaira újságírók hada² kísérte, akiknek az volt a dolguk, hogy az ország és az államférfi tekintélyét³ terjesszék, gyarapítsák.

A Tito-rendszer kezdettől fogva kiemelten kezelte a sajtót. Kettős szerepet szánt neki: a tömeg meggyőzése, befolyásolása a jugoszláv típusú kommunizmus építésében és Tito személyiségének legendássá tétele⁴; a sajtónak a hős partizánvezér érdemeit folya-

1 Többek között Dobrica Ćosić, Veljko Mićunović számol be arról a mérhetetlen pazarlásról, amely Tito világ körüli és hazai útjait jellemezte. 1961-es afrikai „békeúttára” a Galeb hajót átalakították és felszerelték úgy, mint az elnöki rezidenciát. A menetet a Split, a Kotor és a Pula páncéltörők és a Lovćen kereskedelmi hajó kísérte, a menet felett két repülőgép körözött, hat saját és több ajándéknak szánt gépkocsit utaztattak. Az emberek tucatjainak az volt a kizárólagos feladata, hogy útközben Tito hangulatáról, jókedvéről gondoskodjanak. A hajón utazott egy rézfúvós, fúvós- és vonószókegényes zenekar, népi zenekar, a szlovén kvintett, a szalonzenekar és a nagy jazz-zenekar (Slavoljub Đukić: Čovek u svom vremenu, Beograd, 1989)

2 A köztársaságok és a két tartomány minden jelentősebb sajtószerveinek képviselője, köztük magyar újságírók is.

3 A fentebb említett könyvben Ćosić, akit Tito magával vitt afrikai útjára, azt is elmondja, mekkora volt elsősorban Jovanka Broz családja, amikor az író belekapaszkodott abba a szalmaszáliba, hogy az útról azt ír, amit akar.

4 Tito érinthetlenségének tényét támasztja alá egy nevetséges sajtóhiba a Magyar Szó napilapban (hadvezér helyett vadvezér), ami miatt a „felelősöket” megbélyegezték, megbüntették, meghurcolták.

matosan magas hőfokon kellett tartania, emellett ki kellett alakítani róla a történelemformáló, nagy, legendás államférfiú mítoszát. A média szolga volt: a botladozó gazdaság ellenére egy békésen fejlődő, egységes, erős országról (melyet egy karizmatikus, bölcs államférfi vezet) győzögette a hazai és külföldi közvéleményt. Ez a kép rendkívül fontos volt a világ felé is⁵, hiszen csak egy nyugalomban, kiegyensúlyozottan, ugyanakkor lendületesen fejlődő, rendezett ország számíthatott újabbnál újabb kölcsönökre (amiből egyébként a jólétet, később pedig már csak a látszatát, fenntartotta).

A kommunista rendszernek érdeke volt a magyar kisebbség jó közérzete, ehhez szervesen hozzátartozott az anyanyelvű tájékoztatás is. Magának a háborúban szerzett terület népének jutott az a szerep, hogy meggyőzze a világ közvéleményét: nemzeti identitásának megőrzéséhez mindene – anyanyelvű iskolája, színháza, könyvkiadása, politikai képviselője, sajtója stb. – megvan, életszínvonala a magyarországihoz képest irigylésre méltó, már-már nyugati, nem kívánkozik – miért is kívánkozna? – visszatérni az anyaországhoz. Integrálódott az új hazába, és a saját külön útját járja⁶. (A vajdasági magyar tömegtájékoztatási eszközök ezt az eszmeiséget maradéktalanul kiszolgálták egészen a nyolcvanas évek közepéig, s hozzájárultak a magyar kisebbség gyökértelemné válásához, nemzetiségként való elbizonytalanodásához, elfogyásához.) A jugoszláv állam a magyar tájékoztatási eszközöket viszonylag bőkezűen pénzelte, a politika bizonyos „szabadelvűsége” is lehetőséget adott, amelynek azonban megvoltak a maga szigorú korlátjai (a kommunista párttól, az elnemi kötelezettségről, az önigazgatásról, a testvériség-egységről csak dicsérően lehetett írni, a klérusellenesség kötelező volt, az anyaországtól való távolságtartás pedig kiemelten fontos). Ritkán történt kilépés e keretek közül: a kisebbségi média államtól való függősége (a behatárolt olvasóközönség, kis példányszám stb.) oly nagy volt, hogy az állami támogatás csökkentésével vagy megvonásával lakat került volna

bármelyik intézménye, lapja, sajtóháza ajtajára. Ez a függőség teljesen világos volt mindkét fél számára.

A Vajdaságban ebben a korszakban négy kisebbségnek volt az állam által pénzelt napi- vagy hetilapja, gyermeklapja, helyi rádiói; megalakult a nagy hatósugarú Újvidéki Rádió 24 órás magyar műsossal, az ötnyelvű Újvidéki Televízió. A magyarságnak volt napilapja s annak újságjellegű mellékletei, két hetilapja, ifjúsági, gyermek- és óvodáslapja, valamint számtalan más sajtókiadványa.⁷

(A nyolcvanas évek végétől a napjainkig oly sokat ismételtetett politikusi szöveget, amely szerint Szerbiában a kisebbségek a nemzetközi mércékkel szavoltaknál sokkal nagyobb jogokat élveznek, a hatvanas-hetvenes évek taktikai bőkezűsége alapozta meg.)

A pompakedvelő vörös császár fehér glazékesztyűje azonban kemény öklöt takart.⁸ A testvériség-egység eszméjének hátterében közben másféle politika zajlott: a rendszer igyekezett csökkenteni a nemzeti kisebbségek nagy számát, fájdalommentesen, elegánsan (áttelepítés, betelepítés, a vegyes házasság előnyeinek propagálása,⁹ a jugoszlávnak mint nemzetkategorianak a bevezetése, a kisebbségek kivándorlásának a gerjesztése, stb.) Az idő e türelmes módszernek dolgozott.

Ám bármilyen tökéletes is volt a sajtó feletti ellenőrzés, a magyar tömegtájékoztatás berkeiben az egyszólamúság idején is voltak „ügyek”,¹⁰ s ha nem volt, kreáltak (amikor a jugoszláv sajtó nyugtalankodott). Ezek elsősorban a magyar politikusoknak szerettek érdemet, s éberségüket, a kommunista eszme iránti elkötelezettségüket voltak hivatottak bizonyítani (vagyis hogy a magyar sajtó sem mentes az elhajlásoktól, de a rendszer, a magyar politikusoknak köszönhetően eszmei-politikai megtisztulásra képes).

Egyébként azonban jólétben, biztonságban volt.

Aztán vége lett ennek is. A császárt, császárhoz méltó pompával, eltemették.

5 E sorok írója maga is meggyőződött róla (az 1960-as évek végén, amikor egy ifjúsági kongresszusról kellett tudósítania), hogy egy fogadáson a külföldi vendégek, diplomaták egymást taposva tolongtak, hogy Tito és felesége közelébe kerülhessenek.

6 A Magyarországtól való távolságtartás egészen odáig fajult, hogy még a magyar helyesírás is „sajátos” lett: Noviszád, Szubotica stb.

7 A politika bevetett minden eszközt, hogy a bőség látszatát fenntartsa: a lapok egy részét a munkaszervezetekkel vásároltatták fel, amit sokszor szét sem osztottak – nagy volt az eladatlan példányszám.

8 A másként gondolkodókkal való kegyetlen leszámolás büntetésének helyszíne az Adriai-tengeri Goli otok rabsziget volt, ahol a politikai foglyok raboskodtak, köztük magyar újságírók: Kek Zsigmond, Galamb János, Dér Zoltán és mások.

9 A legtöbb magyar politikus vegyes házasságban élt, gyerekeit szerb iskolába járatta.

10 Az Új Symposionban Rózsa Sándor az el nem kötelezettekéről írt, Zentán egy magyar amatőr Kísérleti Színpad megalapításából csináltak ügyet, Adán Tito képének „meggyalázása”, Magyarkanizsán néhány tanárnak a templomi orgonahangversenyen való részvétele vált országos ügyé, majd az Új Symposion íróival való leszámolás és a szerkesztőség szétzúzása következett, s ide tartozik az a reagálás, amely Illyés Gyulának egy német lapban megjelent interjújára született meg, stb.

Járom a hetedik hatalomnak

1986-ban a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia meghozta a szerb nemzeti programot, a híres-hírhedt Memorandumot, s ezzel legalizálta a szerb nacionalizmust. Szerbia központosított. 1987-től kezdve a Vajdaság fokozatosan elvesztette önállóságát, elsőként a pénzügyekben. Az államkassza pénzforrásainak Belgrádba irányítása a vajdasági média gazdasági önállóságának elvesztését is jelentette. 1987-ben bekövetkezett az Újvidéki Rádió és Televízió egyik fontos anyagi forrásának, az előfizetési díjnak belgrádi központosítása; a pénz vissza(nem)juttatásába Vajdaságnak nem volt beleszólása.

Az 1989-es alkotmánymódosításokat 1990-ben az új szerb alkotmány követte, s ezzel a két tartomány teljesen elvesztette önállóságát. A korábbi tartományi szintű intézmények rendre megszűntek vagy leépültek. Szerbia a nacionalizmus útját járta, háborúra készült, s ebben az új helyzetben teherré vált számára a nemzeti kisebbség,¹¹ ennél fogva jelentéktelenné a nemzetiségi média is. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy Jugoszlávia feldarabolása csak a nacionalizmussal fűtött tömegekkel volt lehetséges – az összetartást a veszélyérzetkeltéssel és a szerb nemzeti mítoszokhoz való visszatéréssel érték el –, akkor minden világos, egyszerű, ami a médiával azokban az években és később történt. A nemzetállamnak csak mérsékelten volt szüksége a kisebbségi sajtóra (akkor is teljes ellenőrzése alatt, a nemzetállam céljait szolgálva), a háborúra készülő ál-

lamnak pedig egyenesen ellensége lett a nyolcvanas években kialakult független sajtó, valamint az állami médiában fellelhető független színezetű vagy a nagyszerb politikát nem kiszolgáló lapszerkesztés. A vezető szerb médiumokban példátlan tisztogatás történt,¹² s rövid idő alatt eldőlt, ki kerül utcára, ki hunyászkodik meg vagy hódol be. A független médiumok működését pedig minden lehető eszközzel gátolták,¹³ az állami támogatás mértéke a hűség és a fontosság függvénye volt; a rezsim a végletekig kihasználta a monopolhelyzetben levő papírgyárának stratégiai előnyeit „saját” lapjainak befolyásolására, függőségük fenntartására is.¹⁴ Az állami médiumok, cserébe a Szerb Szocialista Párt, az Egyesült Baloldal és a Milošević-rezsim hűséges kiszolgálásáért, biztonságba kerültek, a függetlenek, a felesleges és a kisebbségi sajtóházak kiéheztetése és elsorvasztása pedig kezdetét vette. Az írott sajtó a rendszernek nem okozott többé fejfájást: a nagy példányszámú vezető (egykor nagy tekintélyű) szerb lapok a tisztogatások után olcsókká váltak,¹⁵ a kis példányszámú, független lapok drágák lettek, és kevés olvasóhoz jutottak el. De volt még egy ok, ami miatt Milošević propagandájának nem fájt a feje a független sajtó miatt: az a műveletlen, félig írástudó réteg, amelyre a rendszer támaszkodott, nem olvasott újságot,¹⁶ s idegen tévéállomások propagandájától sem kellett tartania, mert idegen nyelvet nem tanult, s erre büszke volt.¹⁷

A Milošević-rezsimet a televíziónak a tömegekre gyakorolt hatása és a képpel való manipulációs lehető-

11 Az 1991. évi népszámlálás szerint Szerbia lakosságának kb. egyharmada kisebbség volt, a Vajdaságban a szerbek és a montenegróiak (államalkotó nép) együttes arányszáma 59,1%. A nemzeti és etnikai kisebbségek együttes száma, beleértve a magukat jugoszlávnak vallókat is, 40,9%.

12 A Szerb Rádió és Televízió, a Belgrádi Rádió, a Politika napilap, a NIN, a Duga, a Politika-ekspres stb. Az ötnyelvű Újvidéki Televíziót Újvidéki Stúdióként a Szerb Televízióhoz csatolták, nemzetiségi műsorait megnyirbálták, adásidejüket csökkentették; az Újvidéki Rádióval ugyanez történt, ezenkívül nemzetiségi műsorait kisebb hatótávolságú frekvencián sugározták.

13 A független sajtó az egyetlen állami papírgyárban méregdrágán jutott papírhoz, később ezt a lehetőséget is megvonták tőle, az állami nyomdák nem vállalták megjelentetését, a terjesztő vállalatok a terjesztését. Érdekességként említjük meg, hogy a Vreme és a Borba független lapokat egy időben magyar sajtóházban, az újvidéki Forum Nyomdában állították elő. A teljes állami befolyásolás alatt lévő lapoknak sohasem voltak anyagi és papírgondjaik.

14 A papírnak többféle ára volt. Legolcsóbban a szerb politikai irányvonalat maradéktalanul kiszolgáló Politika és Politika ekspres jutott hozzá, ennél valamivel drágábban az újvidéki Dnevnik (rezsimhű, de tartományi, tehát kevésbé fontos), majd a Magyar Szó (állami alapítású, de kisebbségi és nem szolgálja ki maradéktalanul a szerb nacionalizmust), s gazdasági árat fizetett érte – ha kapott – a Jó Pajtás és a Mézeskalács, a Szabad Hét Nap stb. A Vreme, a Borba stb. – vagyis a szerb független lapok nem juthattak állami forrásból papírhoz, behozatalra szorultak, a jugoszláv polgárok zsebéhez képest méregdrágákká váltak, példányszámuk egyre csökkent.

15 A Milošević-rendszer egy időszakában a Politikát tízesével, ingyen osztogatták.

16 Az 1991. évi népszámlálás adatai szerint Szerbiában 8 315 552 lakos közül 591 925 teljes írástudatlan, azaz 7,1%, ezen belül a tartományok nélküli Közép-Szerbia 5 098 779 lakosa közül 346 330, azaz 6,8%. A tizenöt évnél idősebb 4 666 891 közép-szerbiai lakos közül a félig írástudatlanok (1–3. osztályt végzettek) száma 608 036, vagyis 12,5%. További 960 506 főnek, vagyis 21%-nak nem volt meg a teljes általános iskolája (4–7. osztály). Általános iskolai végzettsége volt 1 130 226 főnek, azaz 24,2%-nak. Az összesen 3 045 089 fő, azaz 64,5% elvileg a legszegényebb, a legműveletlenebb réteg is, amely szívesebben néz televíziót, mint vesz és olvas újságot, így érthető, hogy a Milošević-rendszer figyelme elsősorban a televízió felé fordult.

17 Szerb szállóige: Beszélj szerbül, hogy az egész világ értsen.

ség miatt az elektronikus média érdekelte elsősorban. Szaporodtak a látszólag független tévéállomások, amelyek mindegyikének háttérében a rezsim, a két baloldali párt, a Miloševićhez közelálló üzletemberek, vagy éppen maga a Milošević család állt.¹⁸ A frekvenciaelosztás az állam kizárólagos joga volt.

Milošević fokozatosan létrehozta a tájékoztatási monopóliumot, amellyel egészen 2000 nyaráig, a rezsim érdekeinek megfelelően tudta befolyásolni, maga mellé állítani és egységbe tömöríteni a tömeget.

A rezsim egyik első lépéseként átértékelte a történelmet: a média útján el tudta hitetni milliósokkal, hogy a szerb nép távoli és újabb kori történelme során elszenvedett veresége voltaképpen győzelem,¹⁹ hogy a volt Jugoszláviában egykori testvérei életére törtek (ami ellen egy nem létező háborúban²⁰ védekezni kellett); hogy a nép gonosz hatalmak és nemzetközi összeesküvések ártatlan áldozata; a szerb nép hősi, évszázados múltjának nyomait a legtávolabbi európai helységnevek is őrzik. És a mindennapi sorban állások ellenére is el tudta hitetni a tömeggel, hogy a gyárakban folyik a termelés, lakóházak, utak épülnek, s vezetői igazságosak, szabadságszeretők. S ugyanazt a veszélyérzetet („az egész világ ellenünk van”), amellyel a Tito-rendszer is manipulált, s amellyel egységbe tömörítette a tömeget, fenn tudta tartani, fel tudta használni a háborúra.²¹ A média szófogadó partnernek bizonyult.²²

A tömegtájékoztatás legyűrése mégis kevésnek bizonyult. Néhány független médium,²³ a mindennapi

rendőrségi zaklatások, fenyegetések²⁴ ellenére is fenn tartotta magát, ezek elsősorban Belgrádban fejtették ki hatásukat. Elhallgattatásukra, megfélemlítésükre újabb példátlan előírásokat hoztak: az 1998. évi tömegtájékoztatási törvényt,²⁵ mely teljesen kiszolgáltatta a rendszernek és bíróságainak a tömegtájékoztatást. A háborús veszélyre hivatkozva voltaképpen hadbírószági módszerekkel ítélezhettek minden médium, főszerkesztő, igazgató, újságíró felett, egyik percről a másikra tilthattak be lapokat, médiumokat, a rendőrség lefoglalhatta, tönkretelthette, elvihette a felszereléseket, bárki börtönbe kerülhetett. Ellenzéki tömegtájékoztatási berkekben, de az államiban sem tudhatta senki, mit hozhat a következő óra. (Huszonegy órán belül is ítéletet mondhattak anélkül, hogy az alperes akár megkapta volna a bírósági idézést.) A korábbi intézkedések sorával, majd a függetlenek anyagi ellehetetlenítésével²⁶ csaknem tökéletes információs blokád alakult ki, következményeként pedig a néző, a hallgató és az olvasó teljesen manipulálttá vált.

A korunk Európájában példátlan, szégyenletes tömegtájékoztatási törvényt 2001 februárjában vonta vissza az új összetételű Szerb Képviselőház.

Tiltakozás, cenzúra, öncenzúra

A nyolcvanas évek végén, a jugoszláv megrázó kódtatások idején a kisebbségi sajtó teljes létbizonytalanságba került. A Memorandum után, az ország szétesésének fenyegető árnyékában, főként pedig a szerb

18. Az új tévéállomások – Karić, Art, Pink stb. – mindegyike más-más réteget célozott meg: népi irányzat (turbo-folk), kispolgár, értelmiség, üzletvilág stb. A Marija Miloševićnek, az elnök lányának magán tévé-hálózata, a Košava, a fiataloknak szóló, Mira Marković, az elnök felesége már a kezdet kezdetén rátenyerelt a belgrádi Politika-ház Duga hetilapjára. A tévéállomások, műsoraik különbözősége ellenére, a nacionalista, háborús-uszító programjukban teljesen egységesekek voltak.

19 A rigómezei csata évfordulójára milliós tömeg gyűlt össze ünnepelni, s itt Milošević mondott beszédet.

20 A Milošević-rendszer mindvégig tagadta, hogy bármi köze lenne a boszniai vagy horvátországi háborúhoz.

21 ... az emberek többségét, legalábbis a civilizáltabb országokban, nem lehet másként rávenni arra, hogy öljenek és meghaljanak, csak akkor, ha előzőleg meggyőzték őket, hogy a tulajdon életüket és szabadságukat védik, másodsorban, hogy milyen könnyű emberek millióival elhitetni, hogy támadás fenyegeti őket, következésképp meg kell védeni magukat. Ehhez elsősorban arra van szükség, hogy az emberekből hiányozzék az önálló gondolkodásra és érzésre való képesség, másodsorban arra, hogy az emberek túlnyomó többsége érzelmileg is függjön politikai vezetőitől. Ha ez az érzelmi függés fennáll, akkor vezetőik jóformán mindent el tudnak hitetni velük”... (Erich Fromm: Az emberi szív, Bp. 1996, 20. old.)

22 A horvátországi háborút megelőzően a Szerbiai Televízió.

23 B-92 Rádió, Blic, Dnevni Telegraph és Danas napilap, Nedeljni Telegraph és Vreme hetilap, és néhány közép-szerbiai lap.

24 A zaklatások egészen odáig fajultak, hogy Belgrádban pl. bántalmazták az újságvásárlót.

25 A tömegtájékoztatási törvény sürgősségét jelzi, hogy a Szerb Képviselőház 1998. október 20-án hozta meg, még aznap megjelent a Közlönyben, s másnap életbe lépett. A törvény a lapkiadókat 800 000, a főszerkesztőket 400 000 dinárral büntetheti. (A gyorsított eljárást 24 óra alatt lefolytatták.) Fizetésektelenség esetén azonnali vagyonekbezárás következett. Slobođan Beljanski: A tömegtájékoztatási törvény alkotmányossága című tanulmányában a rendelet abszurditását szemléltetően kiszámolta, hogy a legmagasabb büntetés ötven év átlagbérének felelt meg! Ha pedig átváltható lett volna (mint ahogy nem volt) börtönbüntetésre, 109,5 évet kellett volna börtönben tölteni. (Gradjanin u pravnom sistemu SR Jugoslavije, Beograd, 1999 szeptembere, 142.o.)

26 1999. márc. 23-án a B-92 Rádiót és főszerkesztőjét összesen 150 000 dinárral büntették meg, 1999 decemberében a Danast 360 000 dinárral, a B-92-t újabb 300 000 dinárral, a Blicet 310 000 dinárral stb. Viszonyításul: a márka árfolyama 6 dinár volt.

nacionalizmus legalizálásával és erősödésével, átértelődött a kisebbségek, s ezzel együtt tömegtájékoztatásuk szerepe is. A kirakat, a látszatjólét, a kisebbségek közérzete a rendszert nem érdekelte többé, a Milošević-rezsimnek nem volt szüksége összekötő kapcsolatra, hídra a környező országok felé.²⁷ A negyven év alatt a magyarság megfogyatkozott, már nem jelentett számottevő politikai erőt, a tartomány lakossága fölhígult. Az ország gazdasági bajai sokasodtak, a hatalom polgárháborúra készült, s ebben a helyzetben a kisebbségi tömegtájékoztatás elvesztette korábbi jelentőségét, és vele együtt anyagi biztonságát is. A kilencvenes évek elején ugyan még hangoztatták a rezsim képviselői, hogy a kisebbség nem maradhat tömegtájékoztatási eszközök nélkül, de megszűntek vagy pénz nélkül maradtak azok az intézmények, amelyek az alapítói jogokat gyakorolták, és a pénzelésükről gondoskodtak. Az Újvidéki Rádiót és az Újvidéki Televíziót a belgrádi Szerb Rádió és Televízióhoz²⁸ csatolták, mindkettő leépült,²⁹ és mindkét magyar szerkesztőségben fokozatosan szűntek meg műsorok. A Magyar Szó és a 7 NAP állami tulajdonban maradt, de támogatottságuk egyre csökkent. A Jó Pajtással, Mézeskaláccsal és Képes Ifjúsággal a hatalom egy ideig még labdázott, majd az alapítói jogokat s vele együtt a gondokat is, átruházta az újvidéki sajtóházra, a pénztelen Forumra.

A rendcsinálás, a cenzúra bevezetése, a szabad újságírói gondolkodás, a pártatlan újságírás csírájában való elfojtása nem kerülte el a magyar kisebbségi médiát sem. 1990-ben a magyar sajtóházak és szerkesztőségek élén is lecserélték az igazgatókat és a főszerkesztőket: élükre rezsimhű, szolgálalkú, a hatalmat maximálisan kiszolgáló emberek kerültek. Kinevezésüket heves tiltakozások sora kísérte: az Újvidéki Stúdió magyar szerkesztősége nem volt hajlandó együttműködni az új főszerkesztővel, akinek végül mennie kellett³⁰ (szalonképesebb cenzor került a szerkesztőség élére). A 7 NAP alkalmazottai következetesen és keményen tiltakoztak, kisztrájkolták az egyik, majd a másik nyakuk-

ba ültetett főszerkesztőt, s mivel a magánlapok alapítása³¹ már lehetővé vált, a szerkesztőség egy része később kilépett az állam kötelékből.³² A Magyar Szó napilap szerkesztőségében is viharok dúltak a Forum-ház igazgatójának és a Magyar Szó főszerkesztőjének személye miatt. Felemás győzelem született.³³

A polgári demokráciára hivatkozva, de azzal az egyértelmű szándékkal, hogy megszabaduljanak a kisebbségi lapoktól, lehetővé vált egy látszatra demokratikus megoldás: a magánlapok alapítása. (Ez ugyan a független szerb sajtó számára nagy elméleti lehetőség volt, de mint láttuk is, működésüket nem kísérte demokratikus szellemű tolerancia; munkájukat a hatalom minden lehető eszközzel igyekezett meggátolni.) A Dolgozók hetilap, miután alapítója és tulajdonosa, a szakszervezet, lemondott róla, és új pénzelő nem akadt, Családi Kör néven magánlapként élt tovább. A Jó Pajtástól és Mézeskaláctól csaknem teljesen megvonta az állam a támogatást, magánlapként kivált a Forum-házból, azóta jelképes támogatást sem kap. A megszűnés közeli réme fenyegeti. A Képes Ifjúság a Forumban (állami tulajdonban) maradt, megjelenése sokáig szünetelt, anyagi helyzete, az állami támogatás ellenére, ma is bizonytalan.

Az elmúlt tízéves időszakban minden magyar nyelvű lap – állami és magán – anyagi gondokkal, állandó létbizonytalansággal küszködött. Példányszámuk alacsony volt, részint az olvasók vásárlóerejének csökkenése, különösen a hiperinfláció idején, részint a behatárolt számú olvasók miatt, de közrejátszott az is, hogy a fiatal, újságolvasáshoz szokott réteg tömegesen, a katonai behívók vagy a szegénység elől menekülve, elhagyta az országot. A magyar kisebbségi tájékoztatás leépült: a Milošević-rendszer csak annyi lapot pénzelt nyomor szinten, hogy a nemzetközi és magyarországi közvélemény előtt kisebbségi jogokként valamit fel tudjon mutatni, no meg amennyire a kisszámú magyar közösség felé a rezsim propagandájához szükséges volt.

27 A magyarok elleni nacionalista propaganda eredményeként sokszor mondták a szerbek a magyaroknak: „Mehetsz panaszra Antallhoz! Vagy: - Ez itt Szerbia!”

28 Neve is jelezte a lefokozást: Újvidéki Stúdió.

29 A rádiótól pl. elvették a nagy hatósugarat, s ezáltal helyi jellegűvé vált.

30 Átkerült a szerb szerkesztőségbe, ahol magyarellenes, uszító kommentárjaival vált hírhedtté.

31 Az első magyar független magánlap 1990. május 9-én, Napló néven jelent meg, Újvidéken, alapítók és tulajdonosok Bódis Gábor és Németh G. Árpád. Az értelmiség lapja volt. Sorsa jelképesen tükrözi a függetlenségre törekvő kisebbségi sajtó egész helyzetét: a kezdeti magántámogatás idővel mind vékonyabban csorgott, az állam sokszor nehezítette megjelenését papirmonopóliumával, s 1997-ben megszűnt. Főszerkesztője a tragikus sorsú Keszég Károly volt, aki nem sokkal élte túl lapját.

32 1994-ben a szerkesztőség egy része, megtartva a lap nevét, megmaradt állami lapnak, egy időben rendszertelenül, majd kéthetenként jelent meg, a másik része Új Hét Nap, majd Szabad Hét Nap néven magánlapként működött 2001-ig.

33 Olyan főszerkesztőben egyeztek ki, akit mindkét fél elfogadott, a Forum-ház élére azonban egy szaktudás és tekintély nélküli igazgató került (1991–1993)

Szófogadás és kibúvók

A megváltozott körülményeket viszonylag gyorsan elfogadta az Újvidéki Rádió. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem voltak bátor újságírói helyállások, a mozgósításokról, a háborúkról készült valóság-hű, pártatlan riportok, kommentárok. Mindez azonban nem egy kibúvást kereső szerkesztőség tisztessége, hanem a Vörös-féle koncepció ellen tiltakozó vagy az azt kijátszó egy-egy újságíró vagy szerkesztő gerincessége volt. A Rádióban csaknem tökéletes volt a főszerkesztői ellenőrzés már az 1998-as tömegtájékoztatási törvény előtt is, utána pedig teljes és kegyetlen. A mozgósításokról szóló tájékoztatás és a másként gondolkodókra gyakorolt nyomás, a demokratikus és szabadelvű gondolkodás száműzése a műsorkészítésből megfelezte a rádió munkatársainak a számát, s ez legyengítette a szerkesztőséget, kiszolgáltatta a „vörös” irányításnak a megmaradt szerkesztőség másként gondolkodó munkatársait is.

Az Újvidéki Stúdió magyar műsoraiból is száműzték a nem kívánatos témákat (ilyenekhez nem volt gépkocsi, felszerelés, csoport). Az elektronikus médium fontosságát bizonyítja, hogy a rendszer többszörösen is bebiztosította magát: a megbízhatóak és kiválasztottak, a rezsimező főszerkesztők és cenzorok fölött is voltak cenzorok. Az egyszólamúság állóvizét azonban olykor viharok zavarták meg: az újságírók egy fiatal, bátor csoportja más riportokat, kommentárokat, olykor egész műsorokat

vitelt képernyőre; olyannyira, hogy a néző tudta, kinek a híradóját érdemes megnézni. A kilencvenes években ugyanis tabutéma volt a horvátországi háború valódi okainak elemzése, az erőszakos katonai mozgósítások, a sajtószabadság, az emberi, a kisebbségi jogok stb. Az újságírók egy része a veszély ellenére vállalta a kockázatot. A rendszer jellegének ismeretében elhallgattatásuk törvényszerűnek mondható.³⁴ a televízió-vezetés, látszatindokokra hivatkozva, leszámolt velük. A példa-

34 Csikos Zsuzsát 1991. február 1-jén elhangzott kommentárjáért felfüggesztették, majd február 22-én Balázs Attila, Bódis Gábor, Csikos Zsuzsa, Keszég Károly és Németh G. Árpád felmondást kapott. 35 1990–91.

36 A Magyar Szó 1990 októberétől sorozatban jelentette meg pl. az 1944-es vérengzésről szóló tárcát, a horvátországi háborúról, kényszersorozásokról elítélően írt, nem kapcsolódott a háborús uszításhoz, a NATO-bomzások idején nem használta a kötelezővé tett háborús retorikát, stb.

37 Surányi Zoltán felméréséből származik az az adat, hogy 1990 és 1999 között a vajdasági magyar médiaberkekből 145-en távoztak (Kényszerpálya (vagy) az Ígéret földje?, Beszélő, 2001. február).

38 A Belgrádi Televízió esti híradójában közölte, hogy a magyar orvosoktól infúziós oldat érkezett a szerbiai csecsemők számára, és csak a hazai orvosok éberségének volt köszönhető, hogy nem történt tragédia, mert az infúziós oldat (tápszer) mérgező volt. A hír óriási közfelháborodást váltott ki, csaknem lincshangulatot teremtett a vajdasági magyarok ellen. Néhány nap múlva a Politika c. napilap egy eldugott kis hírből közölte a magyar diplomácia tiltakozását, ám a Belgrádi Televízió figyelmen kívül hagyta, és a hír még évekig élte a maga külön „valóságéletét”.

statuálás után a cenzúra még éberebb lett, a rendszert kiszolgáló újságírók még lelkesebbek, és működésbe lépett az öncenzúra is.

Látszólag ellentmondás, hogy a demokrácia drasztikus felszámolásának idejére esik a Magyar Szó legbátrabb, legdinamikusabb korszaka,³⁵ ám tény, hogy a nyolcvanas évek végére a szerkesztőségben felnőtt a fiataloknak egy művelt, tisztánlátó, bátor, a független újságírásnak elkötelezett csoportja, amelyik magával ragadta a szerkesztőséget és az olvasótábort. Kiállásuknak köszönhetően olyan újságcikkek is napvilágot láttak, amelyek korábban elképzelhetetlenek voltak,³⁶ s a Magyar Szó együtt volt olvasóival a valós gondjaikban is. Ez az alapállás a kilencvenes évek legelején tudatosan vállalt szerkesztési hozzáállás volt; a hatalom nyomással, kiéheztetéssel válaszolt rá. Az anyagi gondok ezután állandósultak (létféltetésen tartott támogatás, papír- és üzemanyaghány, lapterjesztési nehézségek), s a szerkesztőséget kikezdte a hatalmas méretű infláció, az öt-hat márkás bérek, a katonai behívók, az állandó rettegés. A szerkesztőségnek lendületet adó, az újságírás függetlenségét követelő és pártatlan újságírást művelő fiatalok egy része a rendőrségi karhatalommal végzett katonai behívás elől külföldre menekült.³⁷ Ez az az időszak, amikor már a független tájékoztatási eszközök nagy része elnémult, a teljes ellenőrzés alatt lévő jugoszláv szerb médiának már mindent elhitt a manipulált tömeg, s nem volt lehetőség és hely az elképesztő koholmányok cáfolására.³⁸

A Magyar Szó és a Szabad Hét Nap a földre tepert és engedelmes újságírás időszakában csendes korszakát élte; ez elűtött az egyszólamú szerb újságírástól. A tartományi cenzúra gyakori elmarasztalásának ellenére bizonyos témákban egyik sem követte a felsőbb utasítást, s távol tartotta magát a délszláv népek háborújában való pártoskodástól, halványan ugyan, de a magyarok erőszakos mozgósítása ellen is kiállt. A vajdasági magyar olvasóknak és közvéleménynek megadatott az a szerencse, hogy az elmúlt tíz év

alatt, amikor a rezsím rátenyerelt a sajtóra egészen odáig, hogy szájába rágta és kötelezővé tette a hivatalos, háborús retorikát,³⁹ s a független médiát szétzúzta, a két magyar szerkesztőség továbbra is a pártatlan, tárgyilagos újságírás elvét vallotta (a körülményekhez mérten). A Magyar Szó újságírói az elmúlt tíz év alatt többször is sztrájkoltak (ami szintén nem volt minden veszély nélkül való): a kilencvenes évek elején a lap kiadását ellen. A későbbi megmozdulások inkább szociális színezetűek voltak, de megfogalmazódtak más követelések is (a lap önállóságának, az államtól való függetlenségének az igénye). A válasz csaknem mindig a kifárasztás, az időhúzás volt – „alapítója valójában cserbenhagyta mind a Magyar Szót, mind a Forumot”.⁴⁰ Olykor megalázó látszattmegoldással válaszolt.⁴¹

A büntetlen magyar kisebbségi média

A szerbiai információs blokádnak és hatalom média-monopóliuma ellenére a vajdasági magyarság, ha nem is a hazai médiából, hanem más, elsősorban magyarországi forrásokból másfajta hírekhez is jutott.⁴² A körülményekhez képest a tisztességes és pártatlan újságírást művelte a Magyar Szó és a Szabad Hét Nap is, olyan témák lapba engedésével, amelyek másutt elképzelhetetlenek voltak (katonatemetések, Vajdaság lakosságának felhígítása, a magyarok elüldözése, a hatalom kétszínűsége, a maffia, a szabadcsapatok rablása). A szerb független médiával való leszámolás mutatja, mely a rendőrségi tettlegességig, sőt politikai gyilkosságokig fajult, hogy a hatalom a szabad szellemű újságírással kegyetlenül leszámolt. Az 1998. évi tömegtájékoztatói törvény ebben szabad kezet adott neki. Magától adódik a kérdés: amikor a szerb független médiában szinte állandóan napirenden voltak a bírósági perek, a rendőrségi zaklatások, hogy a magyar médiában nem voltak szankciók?⁴³ Érzéki csalódás csak a nagy szerbiai média-egyszólamúságban a két magyar lap bátrabb, tisztességesebb hangvétele? Pé-

dául vezércikkek bizonyítják a Szabad Hét Nap-ban, a Magyar Szóban pedig az első oldalon közölt karikatúrák⁴⁴, hogy a rezsím számtalanszor indíthatott volna eljárást; a szerb médiában kisebb dolgokért is megtette. Hogy a hatalom mégis elsiklott felettük?

A kérdésre több válasz is kínálkozik: 1. a két szerkesztőség mindig tudta, meddig mehet el, s ha szorult a hurok, mindig idejében leállt; 2. kiegyezés történt a hatalommal egy nagyobb fokú sajtószabadságról (a demokrácia látszatára olykor még a diktatórikus hatalomnak is szüksége van, s ez a két magyar lap esetében volt a legkevésbé kockázatos; megegyezés történhetett lapvezetési szinten, de politikusi vagy magyar pártközreműködéssel is). 3. A magyarság, csökkent lélekszámával, tovább fogyó népességével, elerőtlenedett közösségével, különös nyelvével, (melyet nem ért a szerb nép, tehát nem befolyásolja a szerb közvéleményt) nem jelentett veszélyt a rezsímmel, bármit írt sajtója; 4. A Milošević-rendszer börtönbe zárta önmagát, s bármennyire is hangoztatta, hogy nincs szüksége senkire, nyitva hagyott egy utat a világ felé, és ez Magyarország volt; ennek függvénye a toleránsabb viszony.

A helyzet ismeretében elképzelhető, hogy minden tényező együttesen hatott. Külső és belső cenzúrára (nem közölt, elfektetett kéziratokra, „most veszélyes” jelszóval hirdetett kibúvókra) mindvégig volt példa; bizonyos témákról, például a kosovói háború valódi okáról, a boszniai és horvátországi háború némely vonatkozásáról soha nem készült elemző írás, s a Milošević-házaspár vagyona, az alvilággal való kapcsolata, a politikai gyilkosságok témaköre csak újabban kerül szóba. A független média tönkretétele is működtette az öncenzúrát. S igaz az is, hogy a magyar kisebbség nem jelentett veszélyt a többségi nemzetre (csak ha „veszély” útján egységbe kellett fogni a szerb népet, kerültek elő mondvacsinált ún. magyar ügyek). A Tito-rendszer elkezdte, a Milošević-rendszer pedig bebiztosította magát a magyar kisebbség politikai ereje ellen (kivándorlás a katonai behívók elől, a magyar területek közigazgatási földarabolása, betelepítések

39 NATO-agresszor, NATO-gonosztevő,

40 Valihora István: A Magyar Szó elsoványosítása ellen, Magyar Szó, 1999. febr. 21.

41 Miután befejeződött a sztrájk, a kormány húsz tonna papírt juttatott a Magyar Szónak, és kisebbségi ügyekkel megbízott minisztere a következőt nyilatkozta: „Ezzel bizonyítani szeretnénk azon elkötelezettségünket, hogy mennyire fontos számunkra, hogy a Magyar Szó, a magyar közösség egyetlen napilapja megjelenjen.” Ez a mennyiség a Magyar Szó kb. kétheti papírszükséglete. (Húsz tonna papír a Magyar Szónak, Magyar Szó, 1999. október 17.)

42 Külön tanulmányt igényelne, hogy szennzációhajhász hozzáállásukkal egyes magyarországi tévécsatornák mennyire szolgálták a vajdasági magyarok felretájékoztatását.

43 Egy becskeréki peren kívül a Magyar Szó ellen, melyet a bíróság elejtett.

44 A hetilapban elsősorban Dudás Károly vezércikkei – a Magyar Szóban Léphat Pál háború- és Milošević-ellenes karikatúrái, amelyek csak 1998 októberében kerültek le a Magyar Szó első oldaláról, majd el is maradtak.

magyar helységekbe, stb. stb.). A legújabb hatalom, bárhogy viszonyul majd a magyar kisebbség kérdéséhez, nem nehezményezi, amit a két előd elért: ennyivel kevesebb a dolga. S a kisebbségi írott sajtónak bizonyos szabadságot eredményezett az is, hogy Szerbia kapcsolata Európa felé Vajdaságon és Magyarországon keresztül volt lehetséges. Vajdaság az összes jugoszláv belháborúban viszonylag nyugodt háttér maradt, ahova a hatalom, a szabadcsapatok tagjai gyakran menekítették családtagjaikat, vagyonukat, vagy léptek át Magyarországra, Európába; innen intézte üzleti ügyeit a maffia is. A szürkegazdaság, ami bizonyos időszakokban a lakosság egyetlen ellátási, túlélési lehetősége volt, ugyancsak többnyire Észak-Bácskán keresztül látta el áruval egész Közép-Szerbiát.

Tegnap egyszerűbb volt?

2000 októbere után a megtépázott, anyagilag kifosztott független szerb és a magyar kisebbségi média fellélegzett, és szétnézett a háza táján: milyen veszteségek érték az utóbbi évtizedben. Ugyanez történt a szerb tömegtájékoztatásban is. Azok a szakmailag kiválóan felkészült, tíz-tizenöt évvel korábban még jó nevű újságírók, szerkesztők, akik később (elkötelezetten vagy kényszerből, teljesen mindegy) a Milošević-rezsimet szolgálták, majd a háborút gerjesztették, a valóságot elhallgatták, uszítottak, egy nemzetet tévútra vittek – iskolapéldául szolgálhatnak, hogy milyen veszélyesen mélyre sülyedhet az újságíró s az újságírószakma; a leírt vagy kimondott szó bűntárs, s közvetve gyilkos is.⁴⁵

Az újságírók másik részét képezik a Milošević-rezsimet átszenvedettek, a félreállítottak, meghurcoltak, azaz a szakma tisztességes művelői, de a nézők-hallgatók-olvasók is döbbenettel tapasztalták már a változást követő napokban⁴⁶ a rezsimű újságírók gyors színváltását, ideges, izgatott tülekedését az új hatalom körül. Egyszerre csak tele lett Szerbia „mártír”, „sokat szenvedett” újságírókkal. S az is érdekes, hogy a független újságírók a Milošević-rendszerben mintha jobban feltalálták volna magukat: akkor ugyanis a becsületes újságíró tudta, hogy melyik oldalon a helye.

Most mintha zavarban volna: az új felállásban túl sok a kapkodás, túl sok a régi politikusi arc, elszámoltatás alig; az egykor ellenzékben lévő médiumok rákérdezése az új hatalom (egykori ellenzék) ígéreteire és tetteire lassan megy (egy-két szerb ellenzéki médium kivételével).

A magyar kisebbségi médiumokban alig történt változás. A tisztas ellenzéki szint becsempésző szerkesztők is⁴⁷ és a Milošević-rezsim követelményeit sokszor túlteljesítők⁴⁸ is maradtak. Volt, aki gyorsan szint váltott, volt, ahol a lejárodott szerkesztőt szalonképebb, ám ugyancsak kipróbált kommunistával cserélték le. Az újságírás mint a közélet lelkiismerete egyelőre még nem mindenütt működik. S most hiányzik csak igazán a bátor magyar fiatal újságírók távozott nemzedéke!

Bizakodás?

A magyar kisebbségi tömegtájékoztatási eszközök bíznak az új hatalomban, olyannyira, hogy a Magyar Szó többé nem harcol az önállósulásért, a Szabad Hét Nap⁴⁹, saját kérésére, visszakerült az állam kötelékébe, a Jó Pajtás ugyanezt fontolgatja. Valamennyi lap közszolgálati médiumként rendszeres támogatást vár s remél az állam védőszárnyai alatt.⁵⁰ Ez annyiban érthető, hogy a magánlapok,⁵¹ állami támogatás híján, tönkrementek vagy a csőd szélén állnak.

Az elmúlt öt évtized tapasztalata óvatosságra int: semmilyen tulajdonjogi forma nem véd meg egyetlen médiumot sem az elsorvasztástól, ha fenntartásukban a mindenkori hatalom nem érdekelt. Mecenatúrára, a magyar kisebbségi vállalkozói rétegre nem lehet alapozni. A magyar kisebbség gazdaságilag erőtlen, az elmúlt tíz év alatt a mezőgazdaságba szorult. A maffiától, a szürkegazdaságtól megtisztulni nehezen tudó szerbiai gazdasági élet alig mozdul. A hatalom ugyan nem zárkózik el a média támogatásának ígéretétől, egyelőre azonban ez minden. Félő, hogy a mérsékelt nacionalizmus országában finoman, elegánsan ugyan, de visszaköszön a kisebbségi médiamúlt.

Szabadka, 2002 márciusa

45 Hága még nem vezette be a szóval gyilkolók felelősségre vonását.

46 A változás 2000. október 5.

47 Magyar Szó napilapnál

48 A Szerbiai Televízió Újvidéki Stúdiójában

49 A magánkézben lévő Szabad Hét Nap ismét egyesült az állami 7 NAP-pal

50 Elképzelhető olyan pénzelési rendszer, amelyben az állam a kisebbség szempontjából közhasznú sajtót támogatja, tulajdonformától függetlenül. Ehhez azonban a kisebbségi tömegtájékoztatási eszközök elvszerű hozzáállása, és politikai szervezeteinek harca szükséges.

51 Napló, Szabad Hét Nap, Jó Pajtás